ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Հասարակական գիտություններ № 4, 1948 *Общественные науки*

Ռ. Զուրյան

ՆՈՐ ՆՅՈՒԹԵՐ ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Աբովյանի կյանքի շատ կողմեր դեռ հայտնի չեն։ Դրա պատճառներից մեկն այն է, որ ասեն ինչի մասին փաստաթուղթ կամ որևէ վկայություն չի պահպանվել և, ի հարկե, չէր էլ կարող պահպանվել։ Բայց կա և մի այլ պատճառ։ Մինչև հիմա Աբովյանի արխիվը անհրաժեշտ մանրակրկիտությամբ չի հետազոտված։ Մինչդեռ Աբովյանի արխիվում կան բավականաչափ չհրապարակված փաստաթղթեր, որոնք ինչ-որ չափով լույս են սփռում Աբովյանի կյանքի մի քանի անհայտ կողմերի վրա։ Նկատենք, որ Աբովյանի կյանքից մի շարք փաստեր էլ, որ հայտնի են նրա մասին եղած կենսագրական գրականության մեջ, լրացման կամ ճշգրտման կտրիճ ունեն։

Անհամեմատ քիչ տվյալներ են հայտնի Աբովյանի նախաղորպատյան կյանքից. հատուկենտ և մեծ մասամբ կցկտուր փաստեր։ Այդ տեսակետից, համեմատաբար, հարուստ է 1829 թիվը, ավելի ստույգ նրա երկրորդ կեսը, որը նշանավոր է Մասիսի գագաթը բարձրանալով և այդ կապակցությամբ Աբովյանի շուրջը ստեղծված հալածանքներով, որոնք շարունակվելեն մինչև Դորպատ ճանապարհվելը։

Այն նյութերը, որ մենք հանձնում ենք Աբովյանի ապագա կենսագիրների ուշադրությանը, վերաբերում են Աբովյանի կյանքի այս շրջանին, ընդգրկելով նաև 1830 թվի առաջին կեսը, ընդհուպ մինչև Դորպատ մեկնելու պահը։

Այս նոր նյութերը մի կողմից երևան են հանում Աբովյանի կյանքի որոշ անհայտ և նոր մանրամասնությունները, մյուս կողմից՝ արդեն հայտնի դեպքերից մի-երկուսը լրացնում են, ճշգրտում։

ՄԻ ՔԱՆԻ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆ

Երվանդ Շահազիզի «Խաչատուր Աբովյանի կենսագրության» մեջ կարդում ենք հետևյալը։

Աբովյանը «արդեն իր բոլոր պատրաստությունը տեսած է եղել (խոսքը Դորպատ ճանապարհվելու մասին է. Ռ. Զ.), ստացած է եղել իր ծնողների թույլտվությունը, 1829 թվի դեկտեմբերի 4-ին էլ, շատ թախանձելուց հետո, նրան հաջողվել է ստանալ և կաթողիկոսի թույլտվության կոնդակը, նույն թվի դեկտեմբերի 9-ին էլ ուղեգիր (открытый лист), *հայերեն գրած, և օրեց օր անհամբեր սպասել է Գարբոտի նամակին։ 1830 թվի ապրիլին, վերջապես, Աբովյանն ստացել է Գարբոտից մի նամակ, ուր հայտնված է, որ Դորպատ մեկնելու խնդիրը որոշված է։*[1]

[1] Երվանդ Շահազիզ. «Խաչատուր Աբովյանի կենսագրությունը», Երևան, 1945 էջ 14.

Այն փաստը, որ ուսման գնալու համար Աբովյանը Եփրեմ կաթողիկոսից կոնդակ է ստացել, հայտնի չի եղել ոչ Մ. Տեր Ազարյանցին և ոչ էլ Ներսես Տեր-Կարապետյանին։ Այդ մասին առաջին անգամ խոսք եղել է մեր գրած կենսագրական համառոտ ակնարկում,[1] հետո նաև Շահազիզի կազմած «Դիվանում», ուր հրապարակված է կոնդակն ամբողջությամբ։

Կոնդակը, ճիշտ է, նորություն էր Աբովյանի կենսագրության մեջ, բայց այն միտքը, թե պատանուն հաջողվում է թախանձագին աղերսներով առնել կաթողիկոսի համաձայնությունը Բորպատ մեկնելու մասին, և դեկտեմբերի 4-ին էլ ստանալ կոնդակ՝ հիմնավորված չէ որևէ փաստական տվյալով։ Մեզ համար, ինչպես երևի նաև Շահազիզի, հիմք է ծառայել Հաքսթհաուզենի պատմածը կաթողիկոսի և Աբովյանի հրաժեշտի մասին։[3]

Նորահայտ փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը տարբեր և նոր մանրամասնություններ են պարզում։ Եվ Շահազիզը, որ «Դիվանը» հրապարակելուց հետո, 1945-ին նորից և ավելի հանգամանորեն հանդես է եկել Աբովյանի կենսագրությամբ, հնարավորություն ուներ ուղղելու վերոհիշյալ սխալը, բայց չի արել։

Գեորգ Հախվերդյանի թղթերի մեջ գտնվել է Աբովյանի մի անտիպ ուղեգրությունը „Поездка к развалинам Ани" անունով։[4]

Այս ուղեգրական աշխատության մեջ Աբովյանը, իր սովորության համաձայն, շեղվելով բուն նյութից, վերհիշել է իր կյանքի մի քանի մանրամասնությունները։ Կան նորություններ և այնպիսի փաստեր, որոնք ճշգրտում են հրապարակի վրա արդեն եղած, սակայն լուսաբանության կարոտ որոշ տվյալներ։

Բեռուս ենք Աբովյանի այդ աշխատությունից մի հատված, ուր մեզ զբաղեցնող հարցի և այլ խնդիրների շուրջը կան ուշագրավ մանրամասնություններ։

...„Паррот уезжал с одними лишь холодными [обещаниями, сделанными] милым гоном: „Постараюсь, но не могу обещать вам ничего прочного". Мне надобно было только, по его железной воли, похлопотать о своем увольнении не из духовного звания, а со[5] службы на несколько лет. С окровавленным сердцем встретил я опять черные стены эчмиадзинские, никогда не казавшиеся[6] в столь страшном виде, как теперь. Целая неделя прошла для меня пытками невыразимыми. Ежедневно почти призван был я в страшный суд тогда еще могучего Синода, имеющего неограниченную власть над всею церковью и нациею даже. Упреки, угрозы, наставления одного, обещание епископского сана и места[7] через 5 лет—после того дня,—другого—ничего не устрашало, не заманило меня. Покойник архе-

[1] «Աբովյանի կյանքը», Երևան, 1939, էջ 36։

[2] «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», կազմեց և ծանոթագրեց Երվանդ Շահազիզ. Երևան, 1940, էջ 97—8։

[3] А. Гакстгаузен,—„Закавказский край" часть I, стр. 200.

[4] Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Մ. Աբեղյանի անվան Գրականության Ինստիտուտի Գրական Թանգարան, Ա Աբովյանի արխիվ, № 23։

[5] Ինազրում՝ из.

[6] Ինազրում՝ показавшиеся.

пископ Иосиф Тер-Маруков, важнейший тогда член Синода, раз до полуночи старался всячески обольстить меня будущим моим карьером в звании епархиального архиеписк[опа] в Грузии или в России, основываясь на знании моем русского и арм[янского] языков, что и теперь редкость в монастыре. Он и правду говорил, но юному сердцу казалось[1] все это одною лишь химерою.[2]

Наконец, решились обещать мне отправить меня на свой счет в Москву в Институт Г. Лазаревых весною, лишь бы я оставил свое намерение последовать за этими лотранов (лютеран), не знающими ни постов, ни святых, ни даже бога. Я успокоился, но неосновательность этой надежды, которою старались святые отцы удержать и остановить меня от преследования за Парротом, открылась мне, по особенному ко мне его благоволению, покойником Иоанном, не бывшим тогда еще Патриархом, а старшим членом Синода. Ужас отчаяния объял меня с адскою силою. Я явился уже с твердою решительностью оставить свое духовное звание, как они не отпустят[3] меня. Синод, вычеркнув[4] меня из места своих братий, произнес на меня проклятие, на место благословения. Отобрали все мои вещи до нитки, оставляя на мне только платье одно. Горе тому, кто с этой минуты и поклониться со мной осмелился! Я вышел из монастыря без копейки, в темную ночь и провел ее в доме зятя, живущего и теперь в Вагаршапате (эчмиадзинской деревне). Товарищ мой, ученый священник, теперь в Бессарабии,—Мсур—послал секретно свою маленькую шубу. Друг мой и учитель, ученый Иоанн Крымский, ныне епископ в Испагане,—10 рублей серебром, по приказанию Патриарха, ослепленного и бездейственного уже по причине слабого здоровья, который очень поздно узнал обо всем происшедшем через Иоанна же, своего кабинетного секретаря. Одна его добродетельная душа сострадала со мною, одно его ангельское сердце открылось ко мне с благословением. Я был призван к нему в полуночи, когда все спало в монастыре сном глубоким. Слезы и тон этого божественного старца чисто патриархальных времен Авраамов и, уже 18 лет тому назад, и теперь поражают меня до глубины сердца.—„Подойди ко мне, мой Рафаэл,"[5]—сказал он мне голосом, потрясшим всю мою экзистенцию и теперь, голосом Исаака праведного,—„Подойди ко мне, любезный отрок благочестивого Аббва; блага твоя цель, полезен твой путь. Но обещаешь мне не забыть родины и родной церкви,—вот мое объятие, вот мое благословление, вот и увольнение твое, исключающее тебя не из числа твоих братьев, не из сердца моего, а из службы одной. Да благословит Все-

[1] Բնագրում՝ оказалось.
[2] Բնագրում՝ химериею.
[3] Բնագրում՝ пустят.
[4] Բնագրում՝ изчеркнув.
Խոսքը Թովբիդի որդու մասին է։
[5] Բնագրում՝ с голосом.

вышний твой путь",—произнес старец, обняв меня дрожащими руками и со любовью отца расцеловал, дал свою благотворную десницу к прикладыванию, дал и увольнительный лист, и я встал, ушел от него, чтобы навек благословить память его священную, блаженную, но забыл ли я нацию свою и церковь, пусть нация опять скажет, которая знает меня уже лет 11 после приезда из Европы!".

Նոր կողմեր է պարզում այս հատվածը։

Առաջին. խոստանալով հաջողել Արովյանի ուսման գործը, Պարրոտը մեկնելիս նրա առաջ խնդիր է դրել ազատվել ոչ թե հոգևոր կոչումից, այլ ծառայությունից՝ մի քանի տարով։

Երկրորդ. տարբեր աղբյուրներից հայտնի էր այն հալածանքը, որ առաջացել էր Արովյանի շուրջը ուսման մեկնելու կապակցությամբ։ Այս հատվածով եղած տեղեկությունները հաստատվում են ավելի փաստացի կերպով։

Երրորդ. պարզվում է, որ Արովյանին խոստացել են Լազարյան ճեմարան սովորելու ուղարկել, եթե նա Դորպատ՝ Պարրոտի մոտ դնալու մաքից հրաժարվի[1]։ Այս հատվածից պարզվում է նաև, որ այդ եղել է միայն խոստում։ Եվ Հովհաննես Կարբեցին, որ այն ժամանակ Սինոդի ավագ անդամներից էր, բացում է գաղտնիքը, հայտնելով, որ Արովյանը չպետք է հույսեր կապի այդ խոստման հետ։

Չորրորդ. սարսափելի հուսահատության մեջ ընկնելով՝ Արովյանը հաստատապես որոշում է հրաժարվել հոգևոր կոչումից, որպեսզի ազատ լինի և կարողանա իր սեփական բախտը տնօրինել ուղածի պես։ Եվ այդ պատճառ է դառնում, որ Սինոդը, նգովելով Արովյանին, միաբանությունից հեռացնում է։

Հինգերորդ. Դորպատից, 1832-ի մարտի 2-ին կաթողիկոսի անունով գրված ընդարձակ նամակից՝ հայտնի էր, թե ինչպես Տեր-Մարուքյանը, նրա հետ նաև ուրիշները, Սինոդի վերոհիշյալ վճռից հետո՝ հարձակվում են Արովյանի վրա, խլում նրա ունեցած-չունեցածը և դատարկաձեռն հանապարհում։ Այս մասին մինչև այժմ աբովյանագիտությանը հայտնի փաստաթղթերի մեջ ոչ մի խոսք չկա, թեև Արովյանը առիթ է ունեցել խոսելու այդ թղթերի մեջ իր նկատմամբ Էջմիածնի ունեցած վերաբերմունքի մասին։

Կաթողիկոսին գրված նամակում Արովյանը կարող էր շատ բան չափազանցնել, որովհետև դեռ թարմ էր այն վիրավորանքը, որ հասցրել էր իրեն Տեր-Մարուքյանը։ Եվ հետո, անկարելի չէ, որ Արովյանը՝ հիշելով Կարբեցու լավ վերաբերմունքը, և կարծելով, որ այն մինչև այդ էլ շարունակվում է, փորձել է կաթողիկոսին գրգռել Տեր-Մարուքյանի դեմ։ Կարելի էր այդպես մտածել, եթե այս ուղեգրական աշխատության մեջ նույն դեպքը հիշատակվելիս չլիներ։ Շատ տարիներ հետո գրված ուղեգրական

[1] Այս մասին խոսք կա նաև Էջմիածնի Սյունհոդոսի բարձրագույն ժողովին ուղղված Աբովյանի մի դիմումի մեջ, որը ժամանակին հրապարակել է Ա. Երիցյանը։ Այդ դիմումը տեղ է գտել նաև «Դիվանում» (էջ 26)։

[2] Այդ նամակը, որ գրված է Աբովյանի դորպատյան օրագրերից, առաջին անգամ լույս է տեսել Տեր-Կարապետյանի կրքում (էջ 129—130), ապա նաև «Դիվանում» (էջ 35—41)։

Ուղեգրական ակնարկը անթվակիր է, բայց մեկ թվում է, որ այն պետք է գրված լինի ոչ շուտ, քան 1817 ի վերջերին։

այս ակնարկի մեջ, նույն դեպքի հիշատակումը հաստատում է փաստը, այլևս տեղ չթողնելով կասկածի համար, թե նման բան իսկապես եղել է կամ ոչ, կամ որ Աբովյանը պատահած դեպքը ենթարկած լինի չափազանցության։

Այս փաստը ուղղում է այն սխալը, որ մենք թույլ ենք տվել Աբովյանին նվիրված կենսագրական ակնարկի մեջ, գրելով թե՝ «հրաժեշտի պահին մի խումբ հոգևորականներ հարձակվում են նրա վրա, խլում շորերն ու ճամբի պաշարը»[1] Ուրեմն՝ այդ հարձակումը նախորդել է հրաժեշտի օրվան, և ոչ այնքան մեկնելու, որքան այն պատճառով, որ Աբովյանը համարձակվել է չէ թե միայն ընդդիմանալ Սինոդի կամքին՝ ուսման մեկնելով, այլ համարձակվել է հրաժարվել հոգևոր կոչումից։ Եվ վերջապես այդ հարձակումը ամենևին կապված չի եղել Պարրոտի նամակի հետ, որովհետև այն մի քանի ամիս հետո է միայն ստացվել։

Շատ է զարմանալի, որ մի այդպիսի կարևոր փաստ Աբովյանի կյանքից՝ Շահազիզը չի օգտագործել 1945-ին գրած ընդարձակ կենսագրության մեջ, թեև իրեն ոչ միայն հայտնի է եղել վերոհիշյալ հալածանքը, այլև, ճիշտ է, մի փոքր սխալ ձևով, բայց դրանից առաջ օգտագործել է մի այլ առիթով[2]։

Վեցերորդ. այս հատվածը ցույց է տալիս, որ վերոհիշյալ հալածանքների շրջանում, Աբովյանը, թշնամիներից բացի, ունեցել է նաև սրտակից բարեկամներ, որոնք իրենց ուժերի ներածին չափով օգնություն են հասել նրան (Մսերյանց, Շահխաթունի և ուրիշ.)։

Յոթերորդ. Հաքսթհաուզենի գրքից[3] հայտնի էր Աբովյանի ու Եփրեմ կաթողիկոսի հանդիպումը։ Այս տվյալը օգտագործված է Աբովյանի կենսագիրների՝ Մ. Տեր-Ազարյանցի, Ն. Տեր-Կարապետյանցի, Ե. Շահազիզի կողմից։ Ուղեգրական ակնարկի մեջ նույնպես խոսք կա այդ մասին։

Կենսագրական յուրաքանչյուր տվյալ, որքան շատ աղբյուրներ ունենա, այնքան ավելի հավաստիություն է ձեռք բերում։ Ճիշտ է, այն, ինչ Հաքսթհաուզենն է նկարագրել, ինչպես հայտնի է, քաղել է իրենից՝ Աբովյանից։ Բայց մեզ հայտնի չէ, թե ինչպես է Աբովյանը Հաքսթհաուզենին հաղորդել և այդ հաղորդածը նրա կողմից ինչ ձևով է վերարտադրվել։ Իսկ այս դեպքում մենք գործ ունենք մի փաստաթղթի հետ, որ պատկանում է անմիջապես Աբովյանի գրչին։

Հաքսթհաուզենի և Աբովյանի պատմածները միևնույն դեպքի մասին թեև մի փոքր իրարից տարբերվում են, բայց հակասական չեն։ Հաքսթհաուզենի նկարագրածի մեջ կաթողիկոսի խոսքը ավելի լրիվ չափով կարելի է գտնել։ Սակայն դրա փոխարեն, Աբովյանի նկարագրությամբ կենդանանում է այն հալածական միջավայրը, որը և կաթողիկոսին ստիպել է կանչել Աբովյանին իր մոտ, տալ իր օրհնությունը։ Հետո. կաթողիկոսի խոսքի մեջ, ըստ Աբովյանի պատմածի, կա մի կարևոր մանրամասնություն. պարզվում է այն հարցը, թե ինչպես է պատահել, որ Սինոդի վճռով

[1] «Աբովյանի կյանքը», 1939, էջ 37։
[2] «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի» էջ 12։
[3] А. Гакстгаузен, „Закавказский край", часть 1, стр. 200

էջմիածնի միաբանությունից հեռացված Աբովյանը Դորպատում և այնուհետև՝ պահպանում է իր հոգևոր կոչումը, մինչև որ 1839-ին էջմիածնի Սինոդը Աբովյանին, իր խնդրագրի համաձայն, ազատում է սարկավագությունից։[1] Կաթողիկոսի այն խոսքը, թե Աբովյանին տալիս է ոչ միայն իր օրհնությունը, այլև արձակման թուղթ, որով նա ոչ թե հանվում է միաբանների թվից, այլ միայն պաշտոնից՝ պարզում է վերոհիշյալ հարցը։

ՄԻ ԷՋ ԴՈՐՊԱՏՅԱՆ ՕՐԱԳՐԵՐԻՑ

Աբովյանի կյանքի նույն այդ շրջանը լուսաբանող մի այլ, մինչև այժմ չօգտագործված փաստաթուղթ ևս գոյություն ունի։

Յուրաքանչյուր տարվա սեպտեմբեր ամիսը Դորպատում մի առիթ է եղել, որ Աբովյանը և Պարրոտը միասին կամ Աբովյանը մենակ հիշեն 1829-ի սեպտեմբերը, Մասիսի գագաթ բարձրանալը—դրա հետ կապված դեպքերը և այլն։

Այսպես, օրինակ, մի անգամ Պարրոտն իր բարեկամներին և ծանոթներին, այդ թվում նաև Աբովյանին, հրավիրում է իր տուն՝ Մասիսի գագաթը բարձրանալու միամյակը նշելու համար։

Այս մասին գրանցում կա դորպատյան օրագրերի առաջի էջերում։[2]

Մի անգամ էլ, արդեն տարիներ հետո, Աբովյանը տանը մենակ մնացած ժամանակ, ուշ գիշերով հիշում է նախադորպատյան օրերը, իր կյանքի մի քանի մանրամասնությունները և դրանց մի մասը գրի առնում իր օրագրերի մեջ։

Աբովյանի կենսագիրներից առաջինը, որ օգտագործել է դորպատյան օրագրերը, Ն. Տեր-Կարապետյանն է,[3] Մ. Տեր-Ազարյանցը, որ կենսագրությունը գրել է նույնպես արխիվային նյութերի հիման վրա, ասում է. «մեզ հայտնի չեն Աբովյանի կյանքի բոլոր հանգամանքները Դորպատի մեջ»։[4] Նշանակում է, Ազարյանցի ձեռքի տակ չեն եղել Աբովյանի դորպատյան օրագրերը։ Աբովյանի դորպատյան կյանքից Ազարյանցը հիշում է միայն մի դեպք - Աբովյանի սրտառուչ հանդիպումը Ֆահրագ Բաղալյանի հետ, և դրա հետ կապված մի շարք մանրամասնություններ, որ կենսագիրը քաղել է Բաղալյանին նվիրված ոտանավորի բավական ընդարձակ ծանոթությունից։[5] Այդ ոտանավորը մի քանի արտագրությամբ պահպանվել է Աբովյանի ձեռագիր մատյաններում։ Ն. Տեր-Կարապետյանից հետո, ուրիշները, մանավանդ Շահազիզը, շատ են օգտագործել դորպատյան օրագրերը։ Չնայած դրան, դորպատյան օրագրերը դեռ բավական նոր և հետաքրքիր փաստեր, տվյալներ և մանրամասնություններ են պարունակում իրենց մեջ։

[1] Ն. Տեր-Կարապետյան. «Խաչատուր Աբովյան», 1897, էջ 131—132։

[2] Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Մ. Աբեղյանի անվան Գրականության Ինստիտուտի Գրական Թանգարան, Խ. Աբովյանի արխիվ, № 16։

[3] Ն. Տեր-Կարապետյան. «Խաչատուր Աբովյան», 1897, էջ 33—82։

[4] Մ. Տեր-Ազարյանց. «Մեկ քանի խոսք Աբովյանի վերա» («Կռունկ», 1861, թիվ Է, էջ 536)։

[5] Նույն տեղում, էջ 537—8։

Թե Կառապետյանը, թե Շահազիզը չեն օգտագործել դորպատյան օրագրերի վերջին էջերից մեկը, ուր ուշագրավ տվյալներ կան Աբովյանի կյանքի այն օրերի մասին, որ նախորդել են նրա Դորպատ մեկնելուն։ Օրագրերից քաղում ենք Աբովյանի սեպտեմբերյան վերհիշումների մի մասը միայն, մի հատված, ուր մեզ զբաղեցնող հարցերի վերաբերյալ փաստեր կան։

Ահա այդ հատվածը։

«Ես ինքնին ընտրեցի վասն իմ զպանդխտական վիճակն առ ի լնուլ գփափագ ցանկութեան իմոյ. որպիսի նեղութիւն, որպիսի տանջանս ոչ կրեցի, ի նոյնիսկ՝ի հայրենիս իմ միմիայն վասն լուսավորութեան իմոյ։ Տեսեալ զտգիտութիւն և զդժբախտութիւն ազգակցաց իմոց և լուեալ զնմաբաւ բարեբախտութեան և ծաղկեալ վիճակի Եւրոպացւոյ յամենայն ազգս կենաց. զիարդ ծանր թուէր ինձ ապաբախտութիւն իմ անկեալ դոլով յայնպիսի երկիր, ուր և ոչ մի ինչ՝ի դիտաւորութեանց իմոց կարէր յառաջ գալ, և՝ի հեռի գոլով յայնմ աշխարհէ, ուր բոլոր բազձանք իմ թուէին իբրև՝ի սրբարանի կընքեալ. լերինք կովկասեան թուէին ծածկել ի թիկունս իւրեանց զայն ամենայն, զոր երիտասարդական իղեալ իմ խոստանայր ինձ։ Մ՞վ քանչելի տենչանաց երիտասարդութեան, զի՞ արդ քաղցր են նոքա մեզ. ամենայն ազգք փորձանաց ամենայն արհամարհելի թուին մեզ միմիայն ի լնուլ զնոսա։ Ոչինչ ազիրսանք, ոչրսչ արտասուք նաղելի ծնողաց. ոչ սէր հայրենեաց, ոչ վտանգք ապառնի պատահաքաց շիջուցին՝ի յիս զայս եռանդիւն։ Հոգոց և թառաչ հանելով հայէի՝ի տարածեալ երկնամբարձ շղթայս կովկասեան և հոգի կենաց իմոց յուսայի միմիայն՝ի հիւսիսային հողմոյ ստանալ, այն զի հարաւն ինձ միմիայն բարբարոսութիւն և տգիտութիւն շնչէր։ Լսելիք հոգևորականաց մերոց ծանրացեալ էին ի խնդրատուութեանց իմոց առաքել զիս անդ։ Ուր և յուսայի զտանիլ սակաւ ինչ օգնութիւն առ ոնիցէ, առ հայս և առ ռուսս և յայլ օտարս, զիմէի անդ անահ, աներկիւղ. խնդրելով զմիջոց միմիայն գնալոյ՝ի Ռուսաստան. անդ կամէի զիս յանձն առնել միմիայն օրհասի իմոյ։ Անգամ մի յուսայի փախստեամբ՝ի տանէ ծնօղաց իմոց հասանել նպատակի իմոյ։ Յայս սակս եղէ առակ նշաւակի բազմաց։ Ոմանք ծիծաղէին ի վերայ անկայուն բարուց իմոց. այլք՝ի վերայ ոգէտ մտաստանջութեան և ո՞վ կարէր փակել զբերանս օտարաց։ Որբև վտարանդի ոք շրջէի՝ի վայրէ՝ի վայր, անհաստատ. անկայուն. վիճակակից հոգևորականք նովաւ միայն կամէին ցաւեցուցանել զիս, տալով ստորաց քան զիս զբարձրագոյն աստիճան և նուաստացուցանելով զիս։ Այլ ես մտադրեալ էի ոչ յանձն առնուլ աստիճան ինչ կամ պատիւ, մինչև լնուլ զմտադրութիւն իմ. այլ զայս ամենայն ես թողում այլում ժամու լիովին պատմել։ Զայն միմիայն ոչ կամիմ թողուլ՝ի բաց, թէ սոյն այս և այլ պատահմունք այնքան դառնացուցեալ էին զաւուրս իմ, և խլեալ յինէն զհաւատարմութիւն մարդկան, մինչև թշնամի համարեալ ինձ զամենայն մարդ. փախչել՝ի ժողովոյ նոցա և հալածական լինել յամայիս և՝ի ձորս։ Այլ ամենախնամ նուխասահմանութիւն չէր անտես արարել զիս։ Հետ անհնարին փորձանաց և նեղսակրութեան առաքեաց նա ինձ զկատարիչն ցանկութեան իմոյ, զորոյ անունն գոհութեամբ կարդացից զամենայն աւուրս կենաց իմոց։ Ազատութիւն հայրենեաց իմոց չէր աննշան վասն պարբերութիւն վասն պատմութեան և օրհասի ազգին իմոյ. և ես ի յետին աւուրս ի 27 ամի կենաց

իմոց, կրկին գսկիկլն արարի լնուլ զդիտաւորութիւն իմ։ Հասակ, որ ոչ այնքան երկարութեամբ ամաց, որքան դառնութեամբ կենաց և չարչարանօք մտաց բթացուցեալ և խանդարեալ էին զամենայն կարողութիւն հոգւոյ իմոյ։

Ես Նորոգիցի զխնդիր իմ առ հոգևորականս մեր և առ այլ անձինս։ Առաջինքն ընկալան զայն այնու պայմանաւ, զի եթէ ես ձրի ծառայէի նոցա, նոքա ուզարկելոյ էին 'ի մերձաւոր պատահման ծախիւք իւրեանց 'ի Ռուսաստան ընդ նուրիկաց ոմանց. այլ և այս երկարեցաւ և նոքա ոչ կամէին արձակել զիս, նկատեալ յօգտատուութիւն իմ, զի ես միմիայն էի 'ի բոլոր վանքին, որ թէև անկատար, այլ գոնէ ըստ մասին ինչ ռուսերեն հասկանայի և հոգևորականք մեր համարելով զիս գիտնական ոք, որովհետև բաց 'ի ռուսերէնէն զհին լեզուն հայոց քաջ գիտէի, որ օտար ինն էր յայնժամ ի մեջ նոցա և սակաւք գիտէին զայն։ Խոստանային զպտիւ, գաստիճան վարդապետութեան և եպիսկոպոսութեան, եթէ ես թոյլ տայի դիտաւորութեան իմոյ։[1]

Արովյանն ասում է, որ շատ բան ունի պատմելու, որ ամբողջը չի ասում, ոչ դրա մասին խոսելու է մի ուրիշ անգամ։ Իր այս խոստումը, դժբախտաբար, նա չի կատարել, ինչպես և անկատար է մնացել այն խոստումը, որ մի օր պատմելու է, թե ինչ է իր հետ խոսել Սինոդը[2] և այլն։ Ի՞վ իմանա, գուցե և դեռ հայտաբերվեն այնպիսի փաստաթղթեր, որոնց մեջ գտնենք այդ ամենը։

Դորպատյան օրագրերից քաղված այս հատվածը, վերաբերելով ճիշտ այն շրջանին, որի վրա ինչ-որ չափով լույս սփռեց „Поездка к развалинам Ани" ուղեգրությունից կատարված մեջբերումը, իր մեջ պարունակում է մի քանի նոր և լրացուցիչ տեղեկություն։

Այս փաստաթուղթը հետաքրքիր է առանձնապես նախապարրոտյան շրջանը պարզող տվյալներով։

Պարզվում է, որ մինչև Պարրոտի գալը, Արովյանը իր ուսման խնդրով դիմել է նաև ուրիշներին, միայն թե հաջողի Ռուսաստան գնալ։ Խոսքը հում մասին է հայտնի չէ։ Պետք է ենթադրել, որ դրսնք եղել են ռուս և օտար ճանապարհորդներ, որ այցելել են նաև Հայաստան, թեև արովյանագիտության մեջ դեռ որևէ ճանապարհորդի անուն հայտնի չէ, որ Արովյանի կյանքում նախորդած լինի Պարրոտին։ Սակայն Պարրոտին ստացած իր տպավորությունների մասին խոսելիս, ինքը Արովյանն է ասում, որ շատ օտարների է թարգման եղել, բայց ոչ մեկը չի ներշնչել այն համակրությունը, ինչ սա։

Այս մասին Արովյանը խոսում է դորպատյան օրագրերում՝ իր էջմիածնական կյանքը մտաբերելիս։ Ուրեմն՝ բոլոր դեպքերում էլ Արովյանի արած համեմատությունը վերաբերում է այն մարդկանց, որ եկել են էջմիածին մինչև Արովյանի Դորպատ մեկնելը։

Արովյանը, ինչպես պարզվում է, դիմել է նաև բարձրաստիճան, դիրք և անուն ունեցող հայերի։ Թե ովքեր են այդ հայերը՝ նույնպես պարզ չէ։

---

[1] Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Մ. Աբեղյանի անվան Գրականության Ինստիտուտի Գրական Թանգարան, Խ. Արովյանի արխիվ, № 16 ա։

[2] Նույն տեղում, № 23։

[3] Նույն տեղում, № 16 ա։

Պարզ է, սակայն, որ Արովյանը ոչնչի առաջ կանգ չի առել, միայն թե միջոց ձեռք բերի՝ ուսման հետ կապված իր ձգտումներն իրագործելու։ Նա նույնիսկ փախչելու փորձ է արել և այդ պատճառով դարձել ծաղրի առարկա։

Էջմիածնի հոգևորականությունը Արովյանին վիրավորելու, նվաստացնելու նպատակով, նրա վիճակակից կրոնավորներին, նույնիսկ նրանց, որ իրենից շատ էին ցած և անարժան, բարձրագույն աստիճան է տվել։ Սակայն ոչինչ չի կարողացել Արովյանին շեղել իր իդեալից։ Եվ այդ այն պատճառով, որ Արովյանը հաստատ վճիռ էր կայացրել, ինչպես ինքն է ասում, հանձն չառնել որևէ աստիճան կամ պատիվ՝ մինչև որ իր մտադրությունը չկատարի։

Կամքը կոփող մի ծանր փորձություն էր այդ պատանի Արովյանի համար։ Թեև նա փորձել է չընկճվել, նահանջի ոչ մի քայլ չկատարել, բայց այնուամենայնիվ, ինչպես այս փաստաթուղթը ցույց է տալիս, հուսահատության պահեր շատ է ապրել։ Արովյանը դեռ պատանի հասակից հալածված մարդու հոգեբանություն է ապրել։ Շատ դառնություններ են կուտակվել նրա հոգում, և այդ ամենը, ինչպես ինքն է ասում, խլել է նրանից դեպի մարդն ունեցած հավատը։ Նա այդ օրերին՝ ամեն մարդու թշնամի է համարել, փախել մարդկանցից, մենակություն որոնել, շրջել ամայի տեղերում, ձորերում։

Ի միջի այլոց նկատենք, որ օրագրերի այս հատվածում, Արովյանը մտաբերելով 1829-ի վերջին ամիսները, իրեն հայտարարում է քսանյոթ տարեկան։ Այս ցուցմունքի համաձայն՝ Արովյանը ծնվել է 1802-ին։ Մինչև այժմ եղած ծննդյան տարեթվերին (1804—5, 1807, 1809, 1810) ավելանում է մի նորը։ Այս տվյալը ոչ թե օգնում է պարզելու, ճշգրտելու, թե եղած տարեթվերից որն է հավանականը, այլ ավելի է խճճում Արովյանի ծննդյան տարվա հարցը։

Արովյանն ասում է, որ հոգևորականությունը թույլ չէր տալիս իրեն հեռանալ Էջմիածնից, ամեն կերպ արգելակում էր։ Դրա պատճառներից մեկն էլ այն է եղել, որ մեր մեծ լուսավորիչը դեռ իր պատանի հասակում միակ ռուսերեն իմացողն է եղել ամբողջ վանքում։ Եվ, բացի այդ, միաբանության մեջ, ինչպես Արովյանն է ասում, քչերն են գրաբար այնպես իմացել, ինչպես ինքը։ Այս ցույց է տալիս, թե ինչ մակարդակի վրա է եղել Էջմիածնի ժառավորական միջավայրը։ Արովյանը շատ լավ հասկանում էր, որ այդ միջավայրում ինքը աճել չի կարող։ Դրա համար էլ նա այնպես բուռն ձգտում էր հեռանալ։

Ի միջի այլոց նկատենք, որ Արովյանի ասածները համընկնում են այն տպավորությանը, որ Էջմիածնից ստացել էր Պարրոտը։[1] Սակայն անհավանական չէ, որ Արովյանը այդ նշված լինի Պարրոտին, մի փոքր էլ գուցե չափազանցնելով փաստերը, և այդ այն դիտավորությամբ, որ ցույց տա, թե ինքը ինչ միջավայրի մեջ է գտնվում և դրանով ավելի համոզիչ դարձնի Էջմիածնից հեռանալու, Ռուսաստանում ուսում ստանալու անհրաժեշտությունը։

[1] Friedrich Parrot. „Reise zum Ararat", 1834.

ԱՆՀԱՅՏ ԳԵՍ ՏԱՐԻ՝ ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻՑ

Շահազիզը գրում է, որ 1829-ի դեկտեմբերի 4-ին Արովյանը Եփբեմ կաթողիկոսից կոնդակ ստացավ և հաջորդ տարվա ապրիլին էլ՝ Պարրոտից նամակ։[1]

Արովյանը Թիֆլիսից Դորպատ ճանապարհվել է հուլիսի 11-ին։ Իսկ Թիֆլիս նա պետք է ճանապարհված լինի ոչ շուտ, քան 1830-ի հուլիսի առաջին օրերին։ Այդպես ենք կարծում, որովհետև Ալամդարյանի նամակը, որի մեջ ասված է, թե ինքը Թիֆլիսի զինվորական գավառապետից գրություն է ստացել Արովյանին արված արքունի շնորհի մասին, գրված է 1830-ի հունիսի 24-ին։[2] Ալամդարյանը այդ ժամանակները եղել է Թիֆլիսում։

Հարց է ծագում — ինչ է արել, որտեղ է եղել Արովյանը այդ կես տարին, հաշված այն օրից, երբ կաթողիկոսից կոնդակ ստանալով՝ ազատված է եղել Էջմիածնում դրաղեցրած պաշտոնից։

Զեռքի տակ տվյալներ չունենալով, Շահազիզը բավականացել է ասելով, որ Արովյանը «օրեցօր անհամբեր սպասել է Պարրոտի նամակին»։[3]

Արովյանի արխիվում եղած մի շարք փաստաթղթեր հնարավորություն են տալիս ինչ-որ չափով պարզել մեզ զբաղեցնող հարցը։

Պահպանվել են Արովյանին հասցեագրված Մսեր Մսերյանցի մի քանի նամակները։ Մսերյանցը, որ Լազարյան ճեմարանում եղել է կրոնի և հայոց լեզվի դասատու, գրել է մի շարք կրոնական, պատմագիտական և բանասիրական ուսումնասիրություններ, հրատարակել գրաբար լեզվով «Ոռաքաղ» ամսագիրը, մագիստրական գիտական աստիճանին հասել, Արովյանի Էջմիածնական մտերիմներից է, նրա խցակիցը, Արովյանի նման դպիր և ոչ պակաս չափով հալածված Էջմիածնի միաբանության կողմից։ Թեև իրենց կյանքի ամենահասուն տարիներին Արովյանը և Մսերյանցը շատ տարբեր ճանապարհներով գնացին, բայց մինչև Արովյանի Դորպատ մեկնելը և մեկնելուց հետո էլ, դեռ առաջին տարիներին, նրանց միացնում էր մի կողմից հալածական ճակատագիրը, մյուս կողմից այն ձգտումները, որ ծրագրում էին նրանք իրենց ապագա գործունեության մասին։

Շահազիզը, ինչպես ցույց են տալիս «Դիվանի» ծանոթագրությունները, տեղյակ է եղել Մսերյանցի նամակների գոյությանը, նրանցից մի քանիսը տեղավորել է իր կազմած «Դիվանում», իսկ մնացածներին էլ՝ ծանոթ է եղել։ «Դիվանում» գրված է. «Արովյանի արխիվում գտնվում են Մսերի մի շարք նամակները, որոնք բոլորն էլ առլցված են մտերիմ բարեկամական սիրով՝ Արովյանի անձի հանդեպ։»[4] Սակայն, ինչպես երևում է, Շահազիզն ուշադրություն չի դարձրել կամ պարզապես նրա աչքից փախել է երկու նամակ, որոնց թվական տվյալները, ապա նաև թվագրու-

---

[1] Ե. Շահազիզ, «Խաչատուր Աբովյանի կենսագրությունը». Երևան, 1945, էջ 14։ Ի միջի այլոց նկատենք, որ Ն. Տեր-Կարապետյանի գրած կենսագրության մեջ այս շրջանի վերաբերյալ ոչ մի թվական տվյալ չկա (տես էջ 29—31)։

[2] «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», կազմեց և ծանոթագրեց Ե. Շահազիզ, Երևան, 1940 թ., էջ 267։

[3] Ե. Շահազիզ, «Խաչատուր Աբովյանի կենսագրությունը», 1945, էջ 14։

[4] «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», էջ 273։

թյան մեջ եղած մանրամասնությունները, պետք է որ հետաքրքրեին, գրգռեցնեին նրան։

Բերենք այդ նամակների թվագրությունը. ահա մեկը «Ի 1 յունուարի, 1830 ամի ի սբ. Էջմիածին». ահա և մյուսը «Ի 20 մարտի 1830 ամի ի սբ. Էջմիածին»։[1]

Նշանակում է, այդ ժամանակները՝ այսինքն 1830-ի հունվար և մարտ ամիսներին Աբովյանը Էջմիածնից բացակայել է։ Իսկ ո՞րտեղ է եղել։ Նամակը հնարավորություն է տալիս այդ էլ պարզելու։ Մարտի 20-ին գրած նամակում Մսերը խնդրում է Աբովյանին՝ ողջունել Առաքելին, որի հետ մի սենյակում է ապրում նա։ Անկասկած, խոսքը վերաբերում է Առաքել Արարատյանին։ Իսկ Արարատյանը, ինչպես հայտնի է, Թիֆլիսում էր ապրում։

Ուրեմն՝ այդ ժամանակները Աբովյանը եղել է Թիֆլիսում։

Մոտավոր մի հետք էլ կա Աբովյանի դորպատյան օրագրերում։ Իսկ այդ օրագրերը, ինչպես արդեն ասացինք, բավական լավ ծանոթ են Շահազիզին։ Վերհիշելով Դորպատ մեկնելու նախօրյակը, հալածանքը, Պարրոտից նամակ ստանալը և այլն, Աբովյանը գրում է— «Ի Թիֆլիս ստացեալ ղնամակս դայս»...

Ահա հետքեր, որոնցից կառչելով՝ բանասերը պետք է շարունակեր պրպտումներ կատարել, մինչև որ գտներ Աբովյանի՝ Թիֆլիսում գտնվելու մասին լրացուցիչ տվյալներ։

Եվ իսկապես կա մի փաստաթուղթ, որը մի կողմից հաստատում է, որ Աբովյանն իսկապես Թիֆլիսումն է եղել, մյուս կողմից՝ որոշ գաղափար տալիս այն օրերի մասին, որ Աբովյանը անց է կացրել Թիֆլիսում։ Խոսքը վերաբերում է „Поездка к развалинам Ани“ ուղեգրական ակնարկին, որից մի այլ կապակցությամբ քաղվածաբար օգտվեցինք։

Մենք արդեն տեսանք, որ այն բանից հետո, երբ Աբովյանը համարձակություն ունեցավ հրաժարվելու հոգևոր կոչումից, նրա նկատմամբ եղած հալածանքը ծայրահեղ չափերի հասավ։ Բնական է, որ Աբովյանն օր առաջ պետք է գլուխն աներ ու փախչեր, որովհետև, ինչպես պատմում է, միաբանությունը սպառնացել էր նրանց, ովքեր կհամարձակվեին նույնիսկ բարևել նրան։

Աբովյանը, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, Թիֆլիս ճանապարհվել է 1829-ի դեկտեմբերի 5-ին, ուրեմն՝ կաթողիկոսից կոնդակը ստանալու հաջորդ օրը։ Դեկտեմբերի 9-ի թվագրությամբ ուղեգիրը, որի մասին խոսք կա Շահազիզի կազմած կենսագրության մեջ, Աբովյանը չէր կարող ստանալ, որովհետև այլևս Էջմիածնում չէր։ Այդ ուղեգիրը ստացել են նրա բարեկամները և որևէ կերպ, ըստ երևույթին, հասցրել Թիֆլիս։ Այս փաստը ցույց է տալիս, թե որքան շտապելիս է եղել Աբովյանը, որքան մեծ է եղել Էջմիածնից հեռանալու նրա փափագը։

Տեսնենք ինչ մանրամասնություններ կան „Поедзка к развалинам Ани“ ուղեգրական ակնարկում Աբովյանի կյանքի այս շրջանի մասին։

„5-го декабря 1829-го года столь достопамятного в жизни моей бесполезной, в суровую зиму, в тумане и снегу, с растерзанною

[1] ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Մ. Աբեղյանի անվան Գրականության Ինստիտուտի Գրական Թանգարան. № Աբովյանի արխիվ. № 286.

[2] Նույն տեղում № 16 ա.

душою я покинул и родину, и родителей, живущих и теперь во 20 верстах от Эчмиад[зина,] с которыми я не мог ни видеться, ни простить-ся дабы не быть свидетелем их терзаний и слез и, может быть, по сыновней любви к ним, столь сильно кипящей и теперь во мне, не удерживаться от однажды предпринятого мною пути. Арарат и Алагез, святыни праотцев наших, свидетели тогдашних моих слез и стенаний и теперешних моих к ним благоговений и преданности; но есть и живой свидетель этих сцен и происшествий со мною и в Эчмиадзине[,] и в Тифлисе. Здесь известный своею ученостью архиепископ Иоаннес Шахатуни, там учитель арм[янского] языка при гимназии Г. Араратов, друг и товарищ юных лет из деревни Шагриара, в 8 вер[стах] от Сардарабата, где жил тогда первый у родных, старался он утирать мои слезы и успокаивать меня отцовскими наставлениями, в Тифлисе утешал и часто накармливал, боясь монахов,[1] будучи тогда учителем в их училище, другой в продолжение четырех безнадежных мучительных месяцев, где часто и в насущном хлебе, и в щепочках нуждался я, чтобы утолить голод и согревать окостенелые от холода члены, пока наступило райское утро жизни моей радостным письмом Паррота. Этого письма на весь мир не променю!

Дорога шла через Сардарабат и Александрополь с ужасом и внутренним и наружным от суровости зимы, что в этом городе и на горах наших хуже и жесточе российской. Спутник мой, некто штаб-лекарь Т.[,] которому не менее указывал пред тем, в продолжение трехгодичного знакомства с ним и в Эчмиадзине, и в Эривани, и в Канакире, родной деревне, куда и теперь переходит летом госпиталь Эрив[ани] услуги дружеские. Тот же, у которого я в чуме спал в Сардарабате, и с лекарством, и с чумою вышел от него, лишь бы спасти старика, моего благодетеля, от жестокой боли глаз мучил грабил меня, ругал и оскорблял все святыни Армении, с которою он навек простился и где воспользовался он во все время своего пребывания одним добром, одною дружбою и оттуда выгнан был по причине дурного поведения и характера. Один патриарх и эчмиадзинские монахи подарили ему при мне, их единственном переводчике, несколько драгоценных перстней и табакерок, платков и парчей. И этот человек ругал при мне мое отечество, который слезы проливал пред патриархом и монахами при получении подарков. И этот человек грабил меня, похитив у бедного, неопытного юноши, как я тогда был, и 10 рублей сереб[ром], данных мне вроде милостыни от Патриарха чрез своего секретаря, о котором уже говорил, и шубу, драгоценнейшую памятницу столь ужасных дней; что же говорить о 74-х-дневном карантине, держанном нами в тогда суровом, разоренном Гумре[2] и теперь оживленном Александрополе, где и 10-тилетние сухари солдатские со времени турецк[ой] и персидской кампаний за благо неба почитали[,] лишь бы достать, где могли бы быть

[1] Բնդդրուտ от монахов.
[2] Բնդդրուտ Губре.

все жертвою голода и стужи, если не явился бы к нам опять купец из Арм[ении] турецкой с запасом большим, с одеждами теплыми и с сердцем добрым и сострадательным! И этот человек, спасшийся, опять через гайканца, проклинал Гайканию, чего же ожидать от других, к чему оскорбляться нам пустословиями некоторых безжалостных сердец, представлявших и представляющих гайканцев в таком виде, какого ни одна нация на свете не видала, не слыхала».[1]

Ի՞նչ նոր կողմեր է պարզում այս հատվածը։

Առաջին. երբ է մեկնել և ճանապարհին ի՞նչ փորձանքների է հանդիպել։

Երկրորդ. Արովյանի նկատմամբ սկսված հալածանքը շարունակվել է նաև Թիֆլիսում, ինչպես և այն, որ Թիֆլիսում քաղցած օրեր շատ է անցկացրել։

Երրորդ. ովքեր են նրան բարեկամությամբ շրջապատել Թիֆլիսում։

Չորրորդ. որքան ժամանակ է մնացել Թիֆլիսում։

Հինգերորդ. Թիֆլիս մեկնելիս չի հանդիպել ծնողներին. այս ցույց է տալիս, թե իրոք որքան շտապելիս է եղել։ Հետո. երկյուղ է ունեցել, որ շատ սիրելով ծնողներին և մնաս-բարովի ժամանակ տեսնելով նրանց արցունքները, կարող է փոխել որոշումը և չգնալ։ Ի միջի այլոց նկատենք, որ Արովյանի մի այլ, դարձյալ չհրապարակված գործում[2] տանից նոր հեռացած և Պետերբուրգ հասած Արովյանը ծնողների և հայրենիքի նկատմամբ ունեցած կարոտը շատ սրտառուչ նկարագրությամբ է տվել։

«Տակաւին իբրև յերազի շրջիմ, տակաւին աչք իմ ոչ ցամաքին յարտասուաց, և շրթունք իմ, ի հառաչանաց. զոր սէր ձեր և կարօտութիւն հանեն, ճնշեն, ի սրտէ իմմէ։

Այլ զի՞նչ ասեմ. ոչ ես ցանկայի այնպէս կաթոգին թողուլ զձեզ և գալ աստ։ Զի՞նչ այս փոփոխութիւն կամաց և մտաց։ Ընդէ՞ր ոչ ձայն երաժշտութեան, ոչ տեսարանք, և թատրոնք զորս ամենայն աւուր կարելի է տեսանել և զուարճանալ. ոչ դի·ռացուցանին զսիրտ իմ ցաւալից։ Ընդէ՞ր միշտ ձեր քաղցր կերպարանք ներկայանան մտաց իմոց յամենայն քայլս, յամենայն շարժմունս։ Ընդէ՞ր, ի լինելն իմ այդր ոչ ճանաչէի զգին բախտաւորութեան իմոյ։ Ո՜ տայր ինձ թերևս միւս անդամ թռչել առ ձեզ, և հեղուլ ի ծոց ձեր զարտասր իմ ջերմին. պատմել ձեզ զկարօտամաշ վիճակ ցաւագին իմ հոգւոյ։ Երկինք օտարք ղրկեն զիս, ի ձենջ տարածութիւն անհնարին խլէ զտեսութիւն ձեր յինէն։ Ընդէ՞ր ոչ դարձուցի զսայլ իմ, ի միջոյ ճանապարհին առ ի միւս անդամ փարիլ զքաղցր լանջօք ձերովք։ Ո՜հ՝ ես բազմիցս կամեցայ զայս. այլ օտար սայլորդն միթէ զգայր զվիճակ պառնավարան սրտիս. զի կատարիցէր զհրաման իմ։ Ենջեմ թէ յառնում, աստ արձանանան ինձ վայրք չքնաղատիպ սիրելի հայրենեաց իմոց. մայր

---

[1] Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Մ. Աբեղյանի անվան Գրականության Ինստիտուտի Գրական Թանգարան. Աբովյանի արխիվ. № 23։

[2] Աբովյանի թղթերի մեջ պահվում է մի անխորագիր մատյան, որի մեջ արձակ և չափածո, ինքնուրույն և թարգմանական գործեր կան. մեծ մասը դեռ չհրապարակված։ Այդ մատյանում պահպանվել է «Ի վերա հայրենասիրութեան» գրվածքը, որից մեջբերում ենք անում։

իմ և քոյր կանդնին արտասուաթոր աչօք առաջի իս. այլ ուրոք տեսանեմ գընկերս իմ և զհասակակիցս, որք ի ներքոյ պայծառ երկնից աշխարհին մերոյ. առ կարկաչահոս աղբերօք իւիք. կամ յստորոտս ծաղկազարդ լի-բանց. վայելեն դաւուրս իւրեանց խաղաղութեան, յորոց միջոյ ես միայն կամ զրկեալ ե աւտղ՝ նոքա յայսմ երեկոյի դարձցին ի տուն, ուր մայր զորովագութ, եղբարք և քորք սիրով շրջաբոլորեսցին զնա. այլ ես ուր վե-րադարձայց՝ ետսն օտար՝ ի ժողովս անծանօթս. որոց կերպարանք և սիրտք գլխովին օտար են յինէն, ի մտածելն իմ զայս, սիրտ իմ պայթի, եթէ հնար իցէր արտասուօք լցել զայս նամակ այնպէս առաքէի առ քեզ»[1]

Իսկ թե ինչ սրտաճմլիկ տեսարան է ներկայացրել իրենից Արովյանի և նրա հարազատների բաժանումը, վկայում է զորպատյան օրագրերում պահպանված հետևյալ հատվածը.

«Անհնարին է ինձ նկարագրել զտեսարանն, ուր նազելի ծնողք փա-րեալ զինս աւելի ևս մահ իւրեանց ցանկային, քան զհեռանալն իմ ի նո-ցանէ։

Մամս բաղումս անկեալ զպարանոցաւ միմիանց, միմիայն արտասու-էաք, առանց տալոյ բարբառ ինչ։ Եղբարք իմ ի սաստկութենէ ցաւոյ սրտի իւրեանց անիծանէին զճանապարհ իմ և մայր իմ ցանկայր ընդ իս կեալ և ընդ իս մեռանել։ «Տար զիս ընդ քեզ, ուր ե երթաս. ես պատրաստ եմ տա-նել զամենայն ընդ քեզ որդեակ իմ», ասէր զորովագութ կենսատուն իմ, ցուցանելով ինձ զբարերար ստինս իւր, որով սնուցեալ էր նա զիս։ Հա-զիւ հեռացեալ նոցա յաչաց իմոց, հոգի իմ կամէր ելանել, վասնորոյ բազ-միցս վերադարձայ կրկին տեսանել զնոսա»։[2]

Վեցերորդ. Այս հատվածում մի կենսագրական նորություն կա, մի փոքրիկ դեպք Արովյանի կյանքից. թե ինչպես Եփրեմ կաթողիկոսին աչքերի ցավից ազատելու համար, սեփական կյանքը վտանգի ենթարկելով, Արովյանը գնացել է դեղ բերելու Սարդարաբադից, որն այն ժամանակ ժանտախտով է բռնված եղել։

Վերջապես այս հատվածից պարզվում է, որ Արովյանը Գարրոտի նա-մակը ստացել է ոչ թե Էջմիածնում, ինչպես գրված է Շահազիզի գրքում (նաև շատ ուրիշ կենսագրությունների մեջ), այլ Թիֆլիսում, այնտեղ եղած ժամանակը։

Նախ՝ Արովյանը գրում է, որ ինքը չորս անհույս ամիսներ է Թիֆ-լիսում անցկացրել, մինչև որ Գարրոտի ուրախաբեր նամակը, ինչպես ինքն է ասում, իր կյանքի դրախտային առավոտն է բացել։

Կա և մի այլ լրացուցիչ վկայություն։

Թիֆլիսից գալուց հետո Արովյանը մի քանի նամակ է ուղարկել Ալամ-դարյանին։ Երկուսը, որ միևնույն բովանդակությունն ունեն, պահպանվել են։ Դրանցից մեկը հրապարակված է Շահազիզի կազմած «Դիվանում» (էջ 26—7)։ Մի նամակում, որ գրված է մայիսի 28-ին, մանրամասնաբար պատմված է Էջմիածնում տեղի ունեցած դեպքերը, որ Արովյանը լսել է Նիկողայոս Շմավոնյանից։ Իսկ վերջինս ներկա է եղել նամակում նկարա-գրված դեպքերին։ «Ուսումնակից իմոյ» այսպես է կոչում Արովյանը Շմա-

[1] Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Մ. Աբեղյանի անվան Գրականու-թյան Ինստիտուտի Գրական Թանգարան, Արովյանի արխիվ, № 33։

[2] Նույն տեղում, № 16 ա։

վոնյանին։ Նամակի վերջում էլ գրված է—«Ձայս ամենայն ինքնին անձամբ անձին ցանկայը գրել առ ձեզ, հարազատն ձեր պարոն Նիկողայոս Շմավոնյանց» և այլն։ Ինչպես երևում է, այդ Շմավոնյանը, Աբովյանի հետ միասին, սովորել է Ներսիսյան դպրոցում և Ալամգարյանին նվիրված աշակերտներից է եղել։ Աբովյանն ասում է, որ հետագայում նա խոստանում է «ամենայն յօժարութեամբ» Ալամգարյանին իրագեկ դարձնել այն ամենին, ինչ որ տեղի կունենա Էջմիածնում։ Այս նշանակում է, որ Աբովյանին պետք է վերոհիշյալ Նիկողայոսը փոխարիներ, որովհետև ինքը բացակայելու էր։ Ուրեմն՝ նրա մեկնելու հարցը արդեն վճռված էր։

Մի այլ, դարձյալ Ալամգարյանին հասցեագրված նամակում ավելի որոշակի տվյալներ կան։ Այդ նամակը գրված է մայիսի 23-ին։ Նամակում պարզ ասված է, որ Էջմիածին վերադառնալը ոչ մի օգուտ չտվեց։ Սինոդի անդամներից երկուսը արգելել են Աբովյանին գրադարանից ոչ միայն օգտվել, այլև միաբանների միջոցով ստանալ իր ուղած գրքերը։ Այս ցույց է տալիս, որ թեև կես տարի, նույնիսկ ավելի էր անցել Աբովյանին նզովելուց, բայց հալածանքը դեռ շարունակվում էր։ Դրա ամենագլխավոր պատճառը անշուշտ այն է եղել, որ Բորպատ մեկնելու հարցը լուծվել էր Աբովյանի օգտին։ Անհավանական չէ, որ Աբովյանը Էջմիածնի գրադարանից ժտադիր է եղել վերցնել այն գրքերը, որ հիշված են Պարբոտի նամակում. «ձեզ հետ բերեք,—գրում է Պարբոտը,—հայոց պատմության, մատենագրության և դավանության վերաբերյալ մի քանի գրքեր. հատկապես բառարան և ա. գիրք»։[1] Այդ նույն նամակում պարզ ասված է, որ միաբանները իրեն նախանձում են հաջող դիպվածի համար։ Հաջող դիպվածքը Աբովյանի կյանքի այս շրջանում ոչ այլ ինչ էր, բայց եթե միայն Պարբոտի նամակը։

Ահա մեկ ուրիշ տվյալ ևս։ Հունիսի 26-ին, երբ Աբովյանն արդեն Թիֆլիսում չէր, Ալամդարյանը նամակ է ուղարկել նրա անունով, ասելով, որ վաղուց Թիֆլիսի գինվորական գավառապետից մի գրություն է ստացել նրա համար արված արքունի շնորհի մասին։ Խոսքը Ստրեկալովի մասին է, որն ուղարկել է վերոհիշյալ թուղթը Ալամդարյանին, ինչպես և Վրաստանի թեմը ժամանակավորապես կառավարող Սիմոն Բկնունուն, կազմելով այն Պասկեիչի մայիսի 4-ին գրված հրամանագրի հիման վրա։ Ալամդարյանը գրում է Աբովյանին, որ ինքը Ստրեկալովի թուղթը վաղուց չ ստացել։ Կարող էր պատահել, որ Ալամդարյանը, Աբովյանի անկեղծ բարեկամը, երկար պահեր մի այնպիսի գրություն, որի ուշացումը Աբովյանին արդեն հոգեկան մեծ ապրումներ էր պատճառել։ Հագիվ թե։ Բայց չէ՞ որ ինքն է գրում, թե ստացել է վաղուց։ Ի՞նչպես հասկանալ Ալամդարյանի այս վկայությունը։ Նշանակում է, Աբովյանը, դեռ Թիֆլիսում եղած ժամանակ, արդեն ստացել էր Պարբոտի նամակը, որին, ինչ խոսք, տեղյակ է եղել նաև Ալամդարյանը։ Նամանավանդ որ Պարբոտը նամակում խնդրել է Աբովյանին հավաստել Ալամդարյանին իր «սրտաբուխ հաքգանքն ու շնորհակալիքը»։[2] Իվ, ըստ երևույթին, Ալամդարյանն էլ համոզել է Աբովյանին՝

[1] «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», էջ 263.
[2] Նույն տեղում, էջ 267:
[3] Նույն տեղում, էջ 263.

այլևս իզուր տեղ քաղցած օրեր չանցկացնել Թիֆլիսում, վերադառնալ Էջմիածին և սպասել այն պաշտոնական գրության, որը պետք է հաջորդեր Պարրոտի նամակին։

Կա և մի այլ հանգամանք։ Ստրեկալովի թուղթը անթվակիր է։ Բայց այն, բոլոր դեպքերում, պետք է գրված լինի մայիսի 4-ից հետո։ Ե՞րբ է դուրս եկել Արովյանը Թիֆլիսից և կարող էր արդյոք ստանալ այնտեղ Պարրոտի նամակը, որը գրվել է ապրիլի 4-ին։ Թիֆլիսից վերադառնալուց հետո, Ալամդարյանին գրած առաջին նամակում Արովյանն ասում է, որ ինքը գալուն պես չի կարողացել գնալ Էջմիածին և գնացել է մի շաբաթ հետո։ Նամակը գրված է մայիսի 23-ին։ Նշանակում է նա Երևան կամ Բանաքիռ հասել է մոտավորապես մայիսի 15-ին։ Իսկ մի քանի օր դրանից առաջ էլ պետք է նա ճանապարհված լիներ Թիֆլիսից, նշանակում է, Ստրեկալովի գրությունը Ալամդարյանը ստացել է մոտավորապես այն ժամանակները, երբ Արովյանը եղել է կամ ճանապարհին, կամ էլ պետք է նոր տեղ հասած լիներ։ Իսկ եթե ճիշտ է, որ Արովյանը Թիֆլիսից դուրս է եկել ոչ շուտ, քան մայիսի 15-ը, ապա ադատ կարող էր ստանալ Դորպատից ուղարկված նամակը։

Եվ վերջապես, այս ենթադրությունը հաստատող մի տվյալ էլ գտնում ենք Արովյանի դորպատյան օրագրերում։ Մի օր Արովյանը վերհիշում է այն ամենը, որ նախորդել է իր Դորպատ մեկնելուն։ Ահա այդ նույն հատվածում նա ասում է, որ, ստանալով այդ նամակները, ինքը վերադարձել է ծնողների մոտ՝ նրանց օրհնությունը ստանալու։[1] Արովյանը չի ասում, թե իր խոսքը ինչ նամակների մասին է։ Բայց դրանից մի փոքր առաջ բերված են Պարրոտի որոշ արտահայտությունները, որ հիշեցնում են նամակը։ Սա իրավունք է տալիս կարծելու, որ խոսքը վերաբերում է Պարրոտի նամակին։

Բացի այդ, կա և մի այլ անուղղակի վկայություն նույն այս հատվածում։ Արովյանն ասում է, որ ինքը Թիֆլիսից վերադարձավ ծնողների օրհնությունը ստանալու համար։ Ուրեմն՝ մեկնելու հարցը արդեն վճռված էր Արովյանի համար։

---

1 Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Մ. Աբեղյանի անվան Դրականության Ինստիտուտի Գրական Թանգարան. Արովյանի արխիվ. № 16 ա։